

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštojos mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidury - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

Taigi „Kauno idėjos“ genezė rodo, kad XX a. pradžioje formavosi autentiškas dalies lietuvių visuomenės, pirmiausia klerikalinės inteligentijos poreikis turėti aukštąją mokyklą etnografinės Lietuvos centre Kaune.

XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas

Vis dėlto lieka klausimas, kiek ilgai Kaunas turėjo būti lietuvių pirmiausia kultūrinės, taip pat politinės veiklos centru ir koks gi Vilniaus likimas?

Atsakymą pabandysime rasti lietuviškoje periodinėje spaudoje XX a. pradžioje vykusiame ginče. Svarbu tai, kad abiem pusėms – „kauniečiams“ ir „vilniečiams“ atstovavo konservatyviojo sparno veikėjai. Kauno privalumus gynė klerikalinė Kauno spauda ir pats Dambrauskas, Vilniaus – Antanas Smetona. Tiek vieni, tiek kiti tautą suvokė daugiau kaip statišką nei dinamišką dydį ir prioritetą teikė objektyvioms etnokultūrinėms kategorijoms, o ne laisvai piliečių valios raiškiai. Taigi Smetona iš esmės kaip ir Dambrauskas definiuoja lietuviybę: „Šiaip ar taip senovinės tautybės sąvoka, vedama iš gimtojo krašto dingsta. Jos vieton stoja visuomenė, vedama iš kalbos atskirumo. Tuo pačiu žygiu istorinė Lietuva pakeičiama etnografinė Lietuva. <...> Mums dabartinė Lietuva nebe šešios, o tik trys gubernijos, ir jos ribos tesiekia tiek tolumą, kiek rodo gyvieji mūsų kalbos ženklai“²⁷.

Nesigilindami į visus Smetonos koncepcijos niuansus, atkreipsime dėmesį tik į tai, kaip jis 1910 m. „Viltyje“ reziūmavo Vilniaus privalumus. Iš viso Smetona išskyrė tris istorinės Lietuvos sostinės privalumus prieš Kauną: Vilnius gali pritraukti ir pritraukia daugiau lietuvių inteligentijos; tai didžiausias, turtingiausias ir kultūringiausias krašto miestas; be to, tik čia valdžia gali kada nors įkurti universitetą²⁸. Manytume, kad paskutinis argumentas laikytinas sudėtinė antrojo dalimi. Kai dėl inteligentijos, tai čia dviejų lietuvių visuomenės veikėjų nesutarimas logiškas, nes, kaip jau minėta, Dambrauskui tautos elitą visų pirma reprezentuoja Bažnyčios hierarchai. Tačiau daug ką paaiškina ir antrasis punktas.

Dambrauskas taip pat manė, kad Vilnius yra krašto (Lietuvos) sudėtinė dalis. Abu lietuvių visuomenės veikėjai siekia Vilniaus sulietuvinimo ir tiki tuo, net ir Dambrauskas vėlesniais metais: „Lenkinimo procesas įgudintas

²⁷ A. Smetona, Lietuvio žymės, *Viltis*, 1912, Nr. 136.

²⁸ Idem, Kur Lietuvos centras?, *ibid.*, 1910, Nr. 139.

eis savaimi sulig inercijos dėsnio dar kokį 10–20 metų. Lietuviai per tą visą laiką vis da negalės parodyti žymių savo tautiško sustiprėjimo rezultatų. <...> Ilgainiui sulauksime lygsvaros, o paskui nukrypimo minėtojo proceso priešingon pusėn.

Taigi mums, lietuviams, nėra reikalo karščiuotis ir norėti pergalės t u o j a u, š i a n d i e n a. Greitas darbas visada nekoks. Mokėkim laukti. Atsiminkim, kad šiame pasaulyje nėra, kas būt amžina. Neamžinai gyvens ir dabartiniai lenkai prelatai Vilniuje“ (išskirta Dambrausko. – D. S.)²⁹. Labai iškalbinga Dambrausko užuomina – „Mokėkim laukti“. Iš šios citatos galima suprasti, kur glūdi Smetonos ir Dambrausko takoskyra.

Reikalas tas, kad Smetona orientuojasi ne tik į šviečiamąją-kultūrinę veiklą, bet ir į politines aktualijas. Jo siekis minimum – etnografinės (istoriniu požiūriu) Lietuvos autonomija su seimu Vilniuje. Smetona siekia ir tikisi politinių permainių. Jei lietuviai snaus, gali pramiegoti palankų momentą autonomijai gauti arba autonomija bus gauta tokiose ribose, kad lietuviai atsidurs tautinės mažumos padėtyje. Todėl taip svarbu turėti tvirtas pozicijas istorinėje LDK sostinėje, nes būsimosios autonomijos sostinė bet kuriuo atveju būsias tik Vilnius.

Vadinasi, svarbiausias argumentas, kurį nurodo Smetona, tai racionalus lietuvių politinio elito pasirinkimas. Tikėtina Rusijos imperijos fragmentacija ir teritorinių-autonominių vienetų sukūrimas verčia lietuvių politikus atsižvelgti į šį procesą ir paskelbti būtent Vilnių, kaip svarbiausią šio krašto miestą, lietuvių politiniu centru. Tačiau vien racionaliu išskaičiavimu tokią poziciją vargu ar paaiškinsime. Vilniaus kaip istorinės, taip pat būsimos lietuvių/Lietuvos sostinės idėja dominavo XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių socio-kultūrinėse ir politinėse projekcijose į ateitį. Manytume, kad šiuo atveju susiduriame su istorine tradicija.

Tuo tarpu Dambrausko veiklos credo – pozityvus kultūrinis darbas. Toks nusistatymas paremtas įsitikinimu, kad artimiausioje ateityje politinė situacija nesikeis. Dar prieš 1905 m. revoliuciją jis pareiškė, kad šiuo metu politinis Lietuvos atgaivinimas laikytinas pasaka³⁰. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programoje, kurios vienas iš rengėjų buvo Dambrauskas, taip pat randame tokią nuostatą: „Aiškiai pasakome, k a d n u o R o s i j o s

²⁹ A. Jakštas [A. Dambrauskas], Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1911, Nr. 55–56, p. 309.

³⁰ [Idem], *Głos...*, s. 4.

s k i r t i e s n e k e t i n a m e³¹ (išskirta programos projekto autorių– D. S.). Tai reiškė ne tiek priešišką Dambrausko nuostatą didesnio ar mažesnio Lietuvos savarankiškumo atžvilgiu, kiek netikėjimą tokios įvykių pakraipos realumu. Dambrausko manymu, dabartiniame pasaulyje išryškėjo integracijos proceso stiprėjimas, ką liudija Italijos ir Vokietijos suvienijimai. Netolimoje ateityje reikia laukti pangermaniškojo, panromaniškojo ir panslaviškojo (kuriame atsidurs ir Lietuva) valstybinių darinių susikūrimo, kuris vėliau dėl panmongoliškosios valstybės pavojaus susijungs į „Suvienytosios Europos Valstijas“. Viena iš tų valstijų bus sudaryta ir iš lietuviškų bei latviškų etnografinių teritorijų³². Taip įsivaizduojant būsimą pasaulio tvarką nelieka nieko kito, kaip tik deklaruoti lojalumą esamai valdžiai; tai Dambrauskas nuolat ir daro³³. Be to, buvimas Rusijos politinio organizmo sudėtyje, kaip galima spėti iš ką tik pateiktos citatos, yra lietuviams naudingas. Konservatyviojo lietuvių sparno veikėjai gerai žinojo valdžioje esant politikų, linkusių pasinaudoti lietuviams kovoje su lenkų įtaka Šiaurės Vakarų krašte. Jie ne tik žinojo apie šios tendencijos egzistavimą, bet ir stengėsi ją pasinaudoti. Nesvetima ši mintis buvo ir Dambrauskui: „Taip pat nematom jokios neteisybės, jei ir svietiškoji valdžia panorėtų tramdyti lenkų sugestijas lietuvių tarpe“³⁴.

Jei artimiausiu metu politinė konsteliacija nesikeis, o kovoje su lenkais dar galima remtis ir rusų valdžia, tai, anot Dambrausko, lietuviai turėtų orientotis į kultūrinio pobūdžio veiklą ir plėsti lietuvybės arealą. O tokios veiklos centras gali būti tik Kaunas kaip miestas, esantis etnografinių lietuvių žemių centre ir turintis palankiausią lietuvybei dvasininkiją. Vėliau ateis eilė ir Vilniaus sulietuvinimui.

Dambrauskas ir jo bendraminčiai Kauno pranašumus prieš Vilnių propagavo 1907–1910 m. Taigi ir mūsų pateikta Dambrausko minčių versija būdinga kaip tik šiam laikotarpiui. O kaip buvo vėliau?

Manytume, kad iki Pirmojo pasaulinio karo jei jis visiškai ir neatsisakė „Kauno idėjos“, tai bent jau ją koregavo Vilniaus naudai. Juk tarptautinė situacija XX a. antrojo dešimtmečio pradžioje aiškiai rodė, kad artėja didelis tarp-

³¹Lietuvių Krikščionių Demokratų susivienijimo programo projektas, *Draugija*, 1907, Nr. 1, p. 71.

³²[A. Dambrauskas], *Vienybė ar separatizmas? Atsakymas kritikams „Lietuvių Balso“*, Shenandoah, 1904, p. 40.

³³Idem, Faktai ir principai, *Draugija*, 1911, Nr. 49, p. 59 ir kitur.

³⁴Idem, Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *ibid.*, 1912, Nr. 65, p. 53.

tautinis konfliktas. Tokioje situacijoje galima buvo tikėtis ir Lietuvos statuso pasikeitimo. Vadinas, Dambrausko strategija, pagal kurią iš pradžių stiprinama lietuvybė, o paskui plečiamas jos arealas, turėjo būti koreguojama. Tai, mūsų supratimu, liudija šios aplinkybės: 1) po 1910 m. „Kauno idėja“ viešai nebediskutuojama; 2) Dambrausko pasakymas, kad lenkinimo procesas truks dar 10–20 metų, o vėliau įvyks persilaužimas, leistų spėti, kad jis koregavo savo nuostatą ir dėl Vilniaus sulietuvinimo. Šis optimizmas greičiausiai sietinas su stiprėjančiu tautiniu lietuvių sąmoningumu; 3) „Viltis“ pateko į kunigų rankas ir tapo klerikalinės pakraipos laikraščiu, o tai, nepaisant kai kurių Kauno vyskupijos kanauninkų opozicijos, anot Biržiškos, „reiškė, jog ir pati kauninė katalikų vadovybė vis labiau apsiprasdavo su Vilniaus reikšme kaip lietuvių tautos darbo centru <...>“³⁵. Tiesa, dar 1919 m. būta lietuvių veikėjų, kurie, parenkant sostinę, pirmenybę siūlė teikti ne Kaunui, bet Vilniui³⁶.

Visa tai rodo, jog „Kauno idėja“ gyvavo ir vėlesniais metais. Vadinas, galima būtų teigti, kad universiteto susikūrimas Kaune tarpukaryje tik iš dalies buvo nulemtas, jeigu taip galima sakyti, tremties. Aukštosios mokyklos steigimo Kaune idėja brendo jau XX a. pradžioje. Todėl galbūt yra teisingas Aleksandravičius, keldamas hipotezę, kad „jeigu lenkai nebūtų okupavę Vilniaus, o Lietuvos vyriausybei būtų pavykę realizuoti 1918 m. gruodžio 5 d. Vilniaus universiteto atkūrimo aktą, nieko nebūtų nustebinęs ir valstybinio ar ne valstybinio Lietuvių katalikų universiteto atsiradimas Kaune“³⁷.

³⁵ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 2: *Atbundanti tauta – darbai, žygiai ir veikėjai*, Los Angeles, 1953, p. 173.

³⁶ A. Klimas, Dėl Vilniaus bylos, *VUB RS*, f. 1–F. 149, l. 87. Dėkojame Vilmai Žaltauskaitei, nurodžiusiai šį dokumentą.

³⁷ E. Aleksandravičius, Lietuvos universitetas, op. cit., p. 19.